

УДК 94(477)«1953/1964»:322:061.2
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-1-109-120

Віктор ДОКАШЕНКО

доктор історичних наук, професор кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», м. Дніпро, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2769-7197>
e-mail: v.m.dokashenko@ukr.net

ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ В АНТИРЕЛІГІЙНІЙ КАМПАНІЇ «ВІДЛИГИ» (на матеріалах Української РСР)

Анотація. Метою статті є виявлення в діяльності масової громадської організації політичних причин підтримки антирелігійної кампанії в часи «відлиги», а також визначення впливу профспілок на її перебіг у контексті політичних трансформацій епохи. **Наукова новизна.** На основі аналізу широкого кола джерел, здійсненого у тривимірній площині, простежуються політичні причини антирелігійної кампанії. Робиться припущення, що її справжні мотиви крилися в занепокоєнні партією влади політичним потенціалом релігійних громад, який у перспективі загрожував їй втратою політичної монополії. **Висновки.** По-перше, метод трибічного аналізу предмета дослідження дозволив виявити не прямі, а лише опосередковані риси зазначеної загрози, що потребує подальшого розширення інструментарію наукового пошуку. По-друге, доведено, що представники партійно-державної влади об'єктивно не могли офіційно визнати свої побоювання щодо політичної загрози з боку релігійних общин, з огляду на реальний ризик втратити політичного авторитету в суспільстві. Останнє зміщує пошук доказової бази дослідження в бік її латентних виявів. По-третє, залучення профспілок до антирелігійної кампанії зумовлювалося як їх широким пропагандистським потенціалом у вигляді клубів, будинків культури, бібліотек і червоних кутків, так і їх можливостями як організації. Для успішної боротьби з організацією, яка знаходилася на стадії зародження, найбільш ефективним могло бути використання можливостей тільки іншого об'єднання громадськості.

Ключові слова: антирелігійна кампанія, «відлига», історичні джерела, політична боротьба, пропаганда, профспілки.

Viktor DOKASHENKO

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Native and Foreign History, Horlivka Institute of Foreign Languages of the State Higher Educational Institution "Donbass State Pedagogical University", Dnipro, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2769-7197>
e-mail: v.m.dokashenko@ukr.net

TRADE UNIONS IN THE ANTI-RELIGIOUS CAMPAIGN "THAW" (based on the materials of the Ukrainian SSR)

Abstract. The purpose of the article is to identify the political reasons for the anti-religious campaign of the "thaw" times in the activities of a mass public organization, as well as to determine the influence of the trade unions on its course in the context of the political transformations of the era. **The scientific novelty.** The political reasons for the anti-religious campaign are traced based on the analysis of a wide range of sources in the three-dimensional plane of their analysis. It is assumed that its real motives lay in the concern of the ruling party about the political potential of religious communities, which in the future threatened the loss of political monopoly. **The conclusions.** Firstly, the method of three-dimensional analysis of the subject of the study has allowed identifying not direct, but only indirect features of the specified threat, which requires further expansion of the tools of scientific research. Secondly, it is proven that representatives of the ruling party and state authorities objectively could not officially acknowledge their caution regarding the political threat posed by religious communities due to the real risk of losing political authority in society. The latter shifts the search for the evidence base of the study towards its latent manifestations. Thirdly, the involvement of the trade unions in the anti-religious campaign was determined both by their broad propaganda potential in the form of clubs, houses of culture, libraries, and the so-called "red corners" and by their capabilities as the organization. To successfully struggle with this organization that was in its infancy, it was necessary to use the potential of another organization.

Keywords: anti-religious campaign, "thaw", historical sources, political struggle, propaganda, trade unions.

Постановка проблеми. Понад сімдесят років історії СРСР, незважаючи на всю свою ретельну ідеологічну виваженість, метою якої було полірування щонайменшої шорсткості в її розвої, все ж таки залишали певну кількість контраверсійних компонентів. Запропонована тема наукової розвідки є одним із них. Предмет її дослідження становлять три компоненти: профспілки, антирелігійна кампанія і, власне, сама «відлига» як етап тоталітарних відносин. Усі три складові тісно пов'язані між собою й є однаково важливими. Втім останнє не усуває дискусійності у

визначенні того, яка з частин є предметом першого, другого чи третього порядку. На нашу думку, на перше місце варто поставити професійні спілки. Вивчаючи діяльність масової громадської організації, ми поглиблюємо свої знання щодо суті та політичних причин антирелігійної кампанії, а через неї виходимо на значно ширші уявлення про «відлигу».

Виключення хоча б одного з чинників звужує дослідницький діапазон, що не дозволяє з достатньою аргументованістю пояснити причини закладених у проблему катаклізмів. А відтак може залишитися не до кінця зрозумілим питання, чому класичний сталінізм, який знищив тисячі людей та створив в країні атмосферу суцільного жаху, виглядав для вірян мало не добрим татком. Водночас, коли ліберальна «відлига», яка масово реабілітувала незаконно засуджених і наполегливо намагалася засвідчити світу свою належність до лібералізму, навіть до демократії якогось нового, вищого ґатунку, по суті перетворилася для релігійних громад на злу мачуху.

З огляду на зазначене, **аналіз останніх досліджень** пропонуємо здійснити у призмі політичного взаємозв'язку та взаємозалежності в зрізі профспілкової діяльності, антирелігійної кампанії та «відлиги». Безперечно, всі окреслені питання певною мірою вже знайшли висвітлення в науковій літературі. Почнемо з історіографії антирелігійної кампанії. Поручуючи хронологічний принцип та деякі канонічні норми історіографічного аналізу, почнемо його не з ґрунтовних монографічних видань, а зі статті маловідомого автора М. Аксюка, опублікованої в попередньому номері університетського «Вісника». Автор висловив не принципово нову, а скоріше дещо забуту думку про причини антирелігійної кампанії, які він побачив у сфері політичного життя. Точніше, в існуванні потенційної загрози перетворення релігійних організацій на політичні. Останнє, враховуючи наполегливі намагання ініціаторів «відлиги» вписатися в загальносвітовий ліберальний тренд, а також у зв'язку з суттєвим зменшенням впливу силових структур на суспільство, вже не виглядає геть примарним. Реалізація такої перспективи позбавляла правлячу партію монополії на політичну владу, до якої вона вже встигла звикнути після повного знищення всіх паростків опозиції.

Не можна не погодитися з дослідником щодо того, що вірогідність подібного розвитку ходу подій збільшувалася по мірі зростання спектру зумовлюючих чинників, таких як збільшення чисельності вірян, удосконалення релігійної структури, модернізація фінансової, ідеологічної, кадрової та інших сфер релігійного життя [1, с. 89], що, загалом, виглядає досить логічним. Від себе зауважимо, що міжнародний досвід такої можливості теж не виключав. Так, наприклад, у 1949 р. завершилося формування Християнсько-демократичного союзу. Фундаментом для партії стали ті ж християнські цінності й той самий ліберальний тренд розвитку, який наполегливо пропагувався в СРСР. Можливо, щось подібне майже 20 років тому передбачав інший дослідник – В. Войналович. Причину зміни державної релігійної політики, хоч і у вужчому значенні, він вбачав у прагненні партійної еліти «покінчити з будь-яким виявом ідейної опозиції, насамперед, духовної» [2, с. 83]. Скоріше за все, до утворення політичної партії навряд чи дійшла б справа, але потенційна загроза ставала все більше помітною, чого, на нашу думку, було цілком достатньо для того, щоб під різними приводами почати антирелігійну кампанію.

Інший дослідник – П. Бондарчук, враховуючи думки зарубіжних авторів, підходить до цієї проблеми з іншого, так би мовити, зворотного боку. Йдеться не про можливість отримання додаткових політичних переваг церквою від держави, а навпаки, – про спроби держави використати святиню у своїх політичних інтересах. «Церковне керівництво і його радники, – наголошував він, – мали стати беззастережними інструментами для виконання усних вказівок чиновників Ради в справах РПЦ» [3, с. 109]. Для того, щоб побачити в цьому політичний бік питання, мабуть, не варто називати інституцію, яка ці вказівки продукувала. Наявність зворотного напрямку – від держави до церкви, що, безумовно, теж є дійством глибоко політичним, підтверджував у своїх «Споминах» і митрополит Йосиф Сліпий. У зв'язку з цим, користуючись нагодою хочемо висловити нашу глибоку повагу і вдячність Українському католицькому університету за видання його спогадів. Повернемося до думки про зворотний зв'язок. Опальний митрополит продикував секретареві спогади про наполегливі спроби представників спецслужб, спрямовані спочатку на те, щоб залучити його до унормування відносин із Ватиканом. Після усунення Л. Берії, вони, обіцяючи митрополитові високі посади та всілякі преференції, вже навпаки схилили його виступити проти Папи [4]. Зрозуміло, що в обох випадках це були дії політичного змісту.

Тепер стосовно наукової літератури, що висвітлює ту частину предмета нашого дослідження, що пов'язана з профспілками. Тут виокремимо монографії В. Цвиха та Л. Тупиці, які дають можливість ознайомитися з наймасовішою громадською організацією в теоретико-методологічному

ракурсі [5]. З погляду розбудови структурної композиції компетенцій радянських тред-юніонів та їхньої адаптації до умов «відлиги», певну зацікавленість може викликати й наша стаття [6].

Характеристика третьої частини предмета найбільш повно подана в працях В. Даниленка, Н. Лаас, М. Смольницької [7]. Отже, кожна з частин предмета, що розглядається нами, достатньо повно репрезентована у вітчизняній історіографії. Разом із тим, не з'єднані воедино спільною ідеєю вони залишають доволі місця для подальшого поглиблення проблеми. Остання обставина й зумовлює мету цього дослідження.

Метою дослідження є виявлення в діяльності масової громадської організації політичних причин підтримки антирелігійної кампанії в часи «відлиги», а також визначення профспілкового впливу на її перебіг у контексті змін політичної парадигми.

Починаючи **виклад основного матеріалу** наголосимо: ми далекі від думки про те, що очільники «відлиги» самостійно, добровільно, привселюдно й тим більше щиро висловлять свої побоювання щодо потенційної загрози формування політичної опозиції, згуртованій на релігійній основі. Такі «одкровення», звичайно, не могли залежати від волі чи бажання чиновників навіть найвищого рівня. Вони унеможливлювалися багатьма чинниками, не останню роль серед яких відігравав зміст партійної ідеології, що впроваджувалася впродовж багатьох років і була націлена на переконання суспільства в неухильній правильності обраного партією курсу та в чіткому розумінні владою перспектив розвитку суспільства. Офіційне визнання такої загрози, хай навіть і потенційної, зводило нанівець усі ці зусилля, піддавало сумніву виправданість тих втрат, яких зазнав народ у передвоєнний, воєнний і повоєнний періоди, і врешті-решт ставило під сумнів доцільність існування соціалізму як суспільно-економічної формації.

Отже, зазначене вище вказує на те, що таку «сповідь» годі було шукати в офіційному сегменті джерел, що, в свою чергу, викликає необхідність удосконалення й методів дослідження. Іншими словами, оскільки визнання політичних побоювань носить яскраво виражений латентний характер, то й виявити їх можна буде хіба що в якихось опосередкованих деталях. Наприклад, у тих, що знаходяться між рядками партійних настанов. Остання обставина, звичайно, значно ускладнює вирішення поставленої мети. Тому під цим кутом зору виглядає цілковито виправданим розділення предмета наукового пошуку на три відносно самостійних частини, що дозволяє поглянути на проблему вже у тристоронньому вимірі. З урахуванням цієї обставини, не скасовується необхідність визначення порядку їх впливу на хід дослідження. Оскільки професійні спілки постають у ролі інструмента, який має підтвердити або навпаки – спростувати політичну занепокоєність влади в ході чергового наступу на релігію, то вони в цій тріаді набувають значення ваги першого порядку. Через них має відкритися вихід на предмет другого порядку, саму антирелігійну кампанію, її хід і характер. І, нарешті, з допомогою останньої виникає можливість доповнити наші знання про «відлигу» як черговий етап тоталітарних відносин. Іншими словами, якщо вдасться довести, що профспілки здійснювали відповідний політичний тиск на релігійні громади саме з метою блокування процесу формування опозиції на релігійному ґрунті, то політичний характер самої антирелігійної кампанії стає майже очевидним.

Що ж саме у цій тріаді висуває професійні спілки на рівень предмета першої величини? Розглянемо ці чинники у тезовому порядку, без внутрішнього аналізу їх складових. По-перше, ця масова громадська організація, з огляду на чисельність свого складу, кількість функціональних компетенцій (а їх за статутом 1963 р., згідно з нашими підрахунками, було біля 70) та, зрештою, статутне визнання нею керівної та спрямовуючої ролі партії, просто не могла мати якогось іншого впливу, крім політичного. По-друге, для проведення цієї роботи радянські тред-юніони мали добре розвинуту матеріальну базу у вигляді бібліотек, клубів, будинків культури та червоних кутків. По-третє, в УРСР (як у СРСР загалом), мав місце надзвичайно високий рівень юніонізації. Саме це дозволяло протиставити організаційно об'єднаним релігійним громадам, які гуртували навколо себе чисельну паству, не менш потужну та керовану партією громадську організацію. Боротьба проти організації могла бути ефективною лише за сприяння іншої організації. Профспілки в цьому відношенні були ідеальним інструментом. Так, за даними статистичного звіту про підсумки виборів фабрично-заводських та місцевих комітетів по УРСР (1960 р.), до новообраних керівних органів увійшло понад 850 тис. активістів [8], що розглядається нами як могутній резерв партії. Відносно малочисельна партія не могла розраховувати на серйозні результати в кампанії боротьби з релігією без участі наймасовішої організації. Остання обставина, з урахуванням концепції «привідного паса», явно схилила шальку терезів на користь партії.

Отже, потенціал професійних спілок був достатньо високим для того, щоб підключити їх до антирелігійної боротьби. Втім саме в цьому й мала місце цікава заковика, яка підтверджує їх

реальну залежність від партії. Справа в тім, що в жодному зі статутів професійних спілок часів «відлиги» антирелігійна боротьба як форма діяльності не була прописана. Так, у Статуті 1954 р. про їх антирелігійну діяльність можна здогадатися хіба що з огляду на таку констатацію: вони (профспілкові організації) «допомагають членам профспілок підвищувати свій ідейно-політичний рівень, розповсюджують політичні та наукові знання [9, с. 6], без змін залишилося це положення і в їх Статуті редакції зразка 1959 р. [10, с. 9]. В редакції Статуту 1963 р. участь спілок в антирелігійній боротьбі теж не передбачалася. На нашу думку, тут партія продемонструвала своє дивовижно зневажливе ставлення до громадської організації. В її партійних постановах профспілки будуть зобов'язані вести антирелігійну боротьбу. Проте, ставлячи це їм в обов'язок, автори постанов навіть не спроможуться кинути оком на статuti, в яких ця компетенція була відсутня.

Тепер визначимося з часом початку цієї широкомасштабної кампанії. Повної однастайності в цьому питанні серед дослідників дотепер так і не досягнуто. Хоча, тут, на нашу думку, варто погодитися з Н. Шліхтою, яка виокремлює два етапи цієї кампанії: до 1958 р. і після [11, с. 258]. Втім, більшість авторів цілком справедливо схилиються до думки, що її витoki беруть свій початок з 7 липня 1954 р., від часу прийняття постанови ЦК КПРС «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходах з її покращення» [12]. Уже 24 липня підключилася і «важка артилерія». Газета «Правда» спалахнула редакційною статтею «Ширше розгорнути науково-атеїстичну пропаганду», в якій дорікала партійним, профспілковим і комсомольським органам у тому, що їхня агностика не носить «войовничого, наступального характеру, відірвана від життя» [13].

Однак чи є в самій Постанові якісь ознаки заклику до чергового наступу на віру? Формально – ні. Водночас, поділивши текст на смислові частини, побачимо, що він все ж таки мав місце. Перше, що звертає на себе увагу, – це сама назва. В ній ідеться не про «недоліки» взагалі, а про «значні недоліки», що, відповідно, передбачає необхідність якихось рішучих і масштабних дій. По-друге, це характеристика діяльності релігійних громад, які з метою досягнення своєї мети, як зазначається в документі, «намагаються розширити і зміцнити свій вплив на населення». Не варто, мабуть, тут наголошувати на тому, що єдиноборство за «вплив» на суспільство є характерною ознакою боротьби за владу будь-якої партії чи навіть окремої політичної групи. Тому, очевидно, тут не можна не визнати наявності принаймні слідів політичних застережень. І, врешті-решт, потретє. Це – хибне розуміння на місцях комуністичної сентенції про те, що «з ліквідацією в нашій країні класової бази церкви та у зв'язку з запобіганням її контрреволюційної діяльності відпала необхідність в активній атеїстичній пропаганді».

На наш погляд, це принципова постановка акценту. Класова база відсутня, церква веде себе смиренно, але активна атеїстична пропаганда має продовжуватися. У зв'язку з цим виникає запитання до ініціаторів «відлиги»: чому і навіщо? Якщо «база відсутня», то релігія як світоглядна система має сама себе невдовзі вичерпати. Тоді навіщо потрібна ця активна пропаганда, яка незабаром переросте в цілу антирелігійну кампанію? А може все ж таки тут має місце поспішність висновку про «відсутність бази»? Якщо так, то партійні перестороги щодо трансформації релігійних громад у політичні осередки не виглядають вже такими божевільними. Тим більше, що значущість силових структур у суспільстві, покликаних контролювати ці процеси, чим далі, тим більше обмежувалася. На користь наявності політичних причин, які межують з боротьбою за владу, свідчить і те, що в тексті аналізованої Постанови до недоліків роботи з релігією віднесено навіть поняття «нейтральність» і «пасивність» партійних і профспілкових організацій. Причому останній термін вживається двічі. Недбалість? З урахуванням ретельності підготовки партійних документів, для такої «недбалості» треба було мати дуже серйозні підстави. Саме такою, на наш погляд, і була перспектива перетворення релігійних громад у політичні. Партія двічі попередила, що ніякої пасивності в цьому відношенні не потерпить. Це звучало більш ніж суворою пересторогою тим, хто міг зайняти якусь іншу, м'якшу позицію.

Для аналізу коротко сформулюємо основні посили Постанови. Отже, перший – наявність значних недоліків в атеїстичній роботі; другий – посилення боротьби священнослужителів за населення; третій – відсутність класової бази релігії – не підстава для відмови провадження активної атеїстичної діяльності. Перші два посили носять явно констатуючий характер, а третій – наслідковий. Він логічно випливав із попередніх і за своєю суттю був добре замаскованою вказівкою до дії. У перекладі з мови чиновників партійного апарату це означає: в атеїстичній роботі є суттєві недоліки, церква продовжує активний вплив на суспільство. Тому ніякої «пасивності» і «нейтралітету» допускати не можна. Відсутність класової бази для релігії не може бути підставою для того, щоб припиняти атеїстичну роботу. Так який же висновок з цього

напрошується? Треба посилити антирелігійну боротьбу через атеїстичну роботу! Її безмірна активізація якраз і призведе до антирелігійної кампанії.

Водночас у самій Постанові відсутні щонайменші натяки на необхідність боротьби з релігією. Хоча нічого дивного в цьому ми не бачимо, розцінюючи цю латентність як тактику ставлення діячів «відлиги» до релігії. На цю обставину звертали увагу, до речі, й інші дослідники. Н. Шліхта, наприклад, з цього приводу наголошувала: «жоден офіційний документ найвищого партійного керівництва не вказував на конкретні завдання цієї антирелігійної боротьби» [11, с. 253]. Завуальованість дійсного ставлення влади до релігії значно ускладнює визначення справжніх причин проведення антирелігійної кампанії.

Повернемося однак до наслідків використання терміну «пасивність», який своєю редакційною правкою додатково підсилила «Правда». Внаслідок цього її почали «долали» з такою завзятістю, що невдовзі ЦК, щоб дещо остудити запал, під загрозою серйозних протистоянь змушений був прийняти нову постанову «Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення». Безпрецедентний випадок. Фактично через чотири місяці з одного й того ж самого питання приймається повторно Постанова ЦК. Дослідники схиляються до того, що це є результатом протистояння двох політичних угруповань в ЦК. Одна, очолювана Г. Маленковим, ратувала за повернення до сталінської тактики взаємовідносин із церквою. Інша, на чолі з М. Хрущовим, навпаки, стояла на позиції рішучої боротьби з нею.

Навряд чи хтось із сучасників колись підтвердить або спростує це припущення і, таким чином, стане на бік якоїсь із протиборчих сторін. На нашу думку, цю безплідну дискусію взагалі слід залишити осторонь. Нікого в живих з цієї компанії вже не лишилося і, з вірогідністю, що наближається майже до ста відсотків, можна зробити припущення, що відсутні також документи, які могли б пролити світло на ці обставини. Інакше, враховуючи напруженість тогочасних політичних стосунків, вони вже давно були б оприлюднені кимось із «співтоваришів». Між тим, питання визначення причини такого нечуваного випадку було надзвичайно важливим і, як нам здається, навіть небезпечним для самої партії. Погодьмося, ухвалення через чотири місяці з того ж питання нової Постанови, яка по суті відміняла стару, з професійної точки зору партійних функціонерів багато про що могла сказати. Наприклад, хоча б про несвоєчасність прийняття, або її первісну надуманість. А, можливо, про невміння організувати виконання? Чи, врешті, про найстрашніше – несприйняття цих накреслень народом, що повністю дискредитує весь ЦК. Чим це могло загрожувати її укладачам ще в недавньому минулому не важко здогадатися.

Проте спочатку давайте звернемося до документа й довіримося тексту Листопадової постанови, в преамбулі якої називаються причини її підготовки. Серед них упорядники називають «образливі випадки проти духовенства і віруючих» з боку офіційних осіб. У ній наводиться факт, коли служителів релігійних культів «зображують людьми, які не заслуговують на політичну довіру», згадуються в цій партійній грамоті також «факти адміністрування та грубого ставлення до духовенства» [14, с. 168–169]. Тобто, за визнанням самих партійців, сліпа, бездумна реалізація партійних накреслень, а також надмірна «активність» її виконання разом із зверхнім ставленням до вірян, стали причинами видання повторного партійного акту.

Тепер порівняємо новий документ з Постановою від 7 липня. Оразу ж кидається в очі агресивно-наступальний характер останньої. Він не допускав навіть нейтрального, а тим більше пасивного ставлення. Це й зумовило відповідний характер дій з боку ярих прихильників атеїзму. Причиново-наслідкові зв'язки лежать на поверхні. По суті, Постанова від 7 липня 1954 р. своєю агресивною тональністю спровокувала протиправні дії посадовців і активістів, що викликало негативний резонанс у суспільстві й, як наслідок, ЦК змушений був виправляти ситуацію.

Нарешті, не на користь владників складалася і конкретно-історична ситуація. Минуло трохи більше року від часу смерті Й. Сталіна та пів року від часу страти Л. Берії, що, звичайно, не могло залишитися непоміченим. З таборів почали звільнятися тисячі амністованих. Окрім тих, що звільнялися з місць позбавлення волі в Україні, на територію республіки прибувало багато амністованих з інших регіонів СРСР. За даними П. Бондарчука, станом на 25 травня 1953 р. було звільнено 93263 особи. Більшість із них осіла у Сталінській, Ворошиловградській, Харківській, Дніпропетровській, Київській та Запорізькій областях, тобто там, де в повоєнний період спостерігався стабільно високий рівень злочинності. Серед тих хто прибув, понад 64% свого часу були засуджені за кримінальні злочини, такі як розкрадання державної власності, хуліганські дії, крадіжки, спекуляція, розбійні напади та зґвалтування [15, с. 58], що додатково створювало напругу серед мешканців цілих регіонів.

Значно «розхитала» суспільство і «справа московських лікарів», яка була вибудована на засадах ярого антисемітизму на державному рівні, що значно підстебнула його вияви на побутовому рівні. На його вершині у всесоюзному гумористичному журналі «Крокодил», який користувався неабиякою популярністю серед населення, з'явилася стаття В. Арнаутського, яка своєю антисемітською спрямованістю теж неабияк сколихнула радянський простір, хоча й незмірно «прославила» маленьке українське містечко Жмеринка, що на Вінниччині [16, с. 13]. Третього квітня 1954 р. було звільнено всіх фігурантів сумнозвісної «справи лікарів». І хоча 6 квітня «Правда» вже вибухнула претензійною редакційною статтею «Радянська соціалістична законність недоторкана» [17], вона не могла позбавити загаль від гіркої осад, який лишався після сумнозвісного «процесу». На його тлі передовиця виглядала не чим іншим, як гіркою міною за поганою гри. В ній вияв дикого беззаконня з боку владних структур вищий друкований партійний орган намагався безсовісно подати як вираження непохитності устоїв радянської демократії. Продовжувати в цих умовах і далі «розвінчувати реакційну сутність релігії» [12, с. 163], як вимагала того партійна ухвала від 7 липня 1954 р., з позиції інтересів партії було б вершиною необачності. Тому тайм-аут, який ЦК взяв Листопадовою ухвалою, був абсолютно виправданим тактичним ходом у світоглядному наступі партії.

Може скластись дещо оманливе враження, що все сказане не має прямого стосунку до предмета нашого дослідження. Дійсно, в документі жодним словом не згадуються профспілки, які постають у нашій розвідці предметом дослідження першого порядку. Втім, на нашу думку, в цьому й не було нагальної необхідності. Тут була своя, партійна логіка. Оскільки спілки діяли під керівництвом КПРС, то піддавати їх жорсткій критиці за грубу, навіть брутальну роботу з вірними означало б визнання власного прорахунку не лише в проведенні антирелігійної кампанії, а ще й у керівництві профспілками, які об'єднували понад 90% усього працюючого населення. Це виглядало б так, що партія не може впоратися з управлінням масами. Тому менш травматичною з усіх можливих опцій та найбільш вдалою було виведення громадської організації з-під прямої критики. Не викликає сумніву те, що укладачі в такий спосіб захищали не професійні спілки. Так вони намагалися применшити провину самої партії за провальне проведення антирелігійної кампанії. Ця деталь змістить профспілки у нашому дослідженні з предмета першого порядку на друге місце. Їх місце посідає антирелігійна кампанія.

На основі аналізу її документів виникає можливість зробити важливий висновок про те, що антирелігійний похід не був якоюсь спонтанною світоглядною акцією влади проти релігії, обумовленої суб'єктивним ставленням до неї з боку перших осіб. Наприклад, того ж М. Хрущова, як у цьому намагаються переконати нас деякі автори. Насправді ж вона постає перед нами як ретельно спланована, вдумлива, цілеспрямована та довготривала політична операція. В її ході змінювалися тактичні прийоми, але незмінним залишався засіб досягнення мети – придушення волі навіть потенційного ідеологічного суперника. В цей час щойно народжена «відлига», значною мірою втративши силовий ресурс, що залишився їй у спадок, можливо вперше відчула політичну загрозу з боку релігійних громад. Але, здійснивши тактичний маневр у листопаді та завоювавши в такий спосіб перепочинок для власного становлення, її ініціатори далі вже будуть міцно тримати політичні перспективи релігійних утворень під своїм невсипущим контролем. Тому вони не просто не відмовилися від пролонгації цієї добре завуальованої під народне благо війни. Вони не могли допустити цього априорі, а отже, її продовження було лише питанням часу.

Нового витка антирелігійної істерії довго чекати не довелося. Вже 4 жовтня 1958 р. ЦК КПРС прийняв нову, на цей раз таємну постанову «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках “Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди”». Її утаємниченість не дозволяє провести ретельний текстовий аналіз змісту, але вже сам факт надання їй грифу «таємно», хай хоч і побіжно, але допускає підтвердження нашої гіпотези щодо попередження можливої політичної боротьби. Хоча при цьому не можна виключати й значно вірогіднішого припущення. За грифом могли приховуватися якісь конкретні та масштабні дії влади проти церкви, які не повинні були стати відомі широкому загалу. Судячи з назви відділу ЦК, в якому вона готувалася, то стосувалися вони передусім союзних республік. І в цьому переліку УРСР явно не могла займати останнє місце. Цієї думки, зокрема, дотримувався І. Меркатун, який, посилаючись на українські архіви стверджував, що за допомогою адміністративного тиску в 1958 р. у республіці було вилучено 64 церковних споруди, в той час як за попередній, 1957 р. – лише 10 [18, с. 71].

Втім наведені цифри невдовзі будуть затьмарені новими рішеннями владників. Вони будуть легко перекриті Постановою Ради Міністрів УРСР від 14 червня 1961 р., на 27 додатках до якої

будуть виключені із списків пам'ятників архітектурних об'єктів, які мають визначні цінності, близько 146 церков, 32 костели, 7 синагог і 4 монастирі [19, с. 48–67]. Проте навіть це не стане останньою крапкою в цій трагічній історії. Через пів року (5 січня 1962 р.) Рада Міністрів УРСР прийме Постанову за № 28 «Про додаткове виключення з списку пам'ятників архітектури об'єктів, які не мають визначної цінності». На цей раз такими буде визнано 71 церкву, 14 костелів, 4 монастирі та 2 синагоги [20, с. 35–48]. Залишається лише додати, що процес ліквідації в більшості випадків ретельно готувався, до нього залучалися значні сили. М'яко кажучи, він також не завжди спирався на норми моралі. Наприклад, у 1958 р. для ліквідації жіночого скиту Святої Богородиці в с. Іза Хустського району Закарпатської області була проведена мало не ціла операція з залученням усіх родів пропагандистської рати. Обласна газета «Советское Закарпатье» опублікувала дві досить сумнівні статті під нищівною назвою «Розсадник зарази та мракобісся». Лікарі, як ми зрозуміли з цитованого джерела, були працівниками районної санстанції, розказали про тяжкі умови праці насельниць, про антисанітарний стан помешкань, де вони жили, врешті-решт, про масові інфекційні хвороби, які їх мало не зводили зі світу. Очевидно, на цій підставі голова сільради від імені жителів села вимагав закриття обителі. Після чого й буде зроблено останній крок. Коли ж багато років потому один із дослідників спробував підтвердити цей факт, то з'ясувалося, що лист дійсно був, але в ньому йшлося не про закриття скиту, а навпаки, – про прохання селян зберегти його [21].

Очевидно, тут не варто коментувати ані моральний бік питання, ані вияв дивовижного безпам'ятства у формі масової загибелі українських святинь. Залишимо це на суд релігієзнавців і краєзнавців. Хоча, змушені при цьому наголосити на важливій для нашого дослідження деталі. Окреслена вище тенденція стосувалася всіх без винятку релігійних громад, але чи не найбільш боляче вона вдарила по общинах неправославного, зокрема, римо-католицького віросповідання. В 1958 р., наприклад на Волині, заборонили діяльність усіх римо-католицьких храмів, а в костелі, що знаходився в Острозі, розмістили спортивну школу [22, с. 104]. В цьому ж році, з метою спрощення зняття з реєстрації громад і, відповідно, скорочення кількості священиків, уповноважений Ради у справах релігійних культів (РСРК) в УРСР П. Вільховий пропонував заборонити об'єднання малих громад у більші. Боротьбу з релігією пропонувалося вести як за допомогою науково-атеїстичної пропаганди, так і позбавленням «організованого керівництва, шляхом *гнукого підсікання їх*» (виділено нами, редакція документа) [23, с. 298].

Очевидно, що за цим витіюватим словесним виявом радянської інквізиції проглядається нестримне бажання владників зменшити чисельність духівництва. За всіх інших рівних обставин це теж розглядається нами як застереження влади щодо утворення навіть контурів можливої політичної опозиції. Хоча, водночас слід визнати, що з точки зору партійних інтересів, ці дії й виглядають виправданим. Адже далеко не факт, що у відкритій, рівній та, тим більше, чесній виборчій боротьбі партійцям, незважаючи на все їх красномовство та лукаві обіцянки найближчим часом досягти світлого майбутнього, вдалося б отримати перемогу над скромними, але високоморальними душпастирями, які, попри весь адміністративний тиск, неухильно продовжували проповідувати споконвічні цінності. Разом із тим, крім можливої політичної конкуренції з кліром священиків, яка сама по собі була справою вторинною, в партії була загроза зіткнутися ще й з іншою реальністю. Вона могла надійти з надр, скажімо, того ж самого гегемона, встановлення диктатури якого було оголошено як велике завоювання. Та й «звільнене» селянство перевагу в своїх поглядах могло віддати не комуністичним ідеалам, а вічним ціннісним орієнтирам. Останнє зруйнувало б не тільки існуючу при цьому укладі життєву програму дій окремої особистості, а ще й принципово змінило б загальний напрямок розвитку, який нав'язувався суспільству вже понад 40 років. Отже, поєдинок із релігією набув усіх ознак ідеологічної боротьби і набрав особливої гостроти, що й виявилось в суті самої антирелігійної кампанії.

В її центрі опинився священик як носій іншої ідеології та як потенційний політичний суперник. Тому всі форми боротьби з релігією – від зняття церков з реєстрації, ліквідації монастирів, перебудови управління парафіями і аж до посилення економічного тиску через обмеження свічного виробництва чи збільшення податків, що було характерно для цього етапу антирелігійного протистояння, – спрямовувалися безпосередньо на духівництво. Усунення цієї соціальної верстви населення від впливу на суспільство, навіть на релігійному ґрунті рубежу 1950–60-х рр., перетворилося для радянської влади мало не на нав'язливу ідею. Значною мірою цьому сприяли політичні пертурбації, затіяні нею й пізніше штучно зведені до рівня теоретичних висновків. Саме до таких належать конклюдії М. Хрущова про дві фази розвитку комуністичного суспільства та про повну і остаточну перемогу соціалізму в СРСР [24, с. 93; 107].

Тут і далі предмет нашого дослідження знову переміщується, але на цей раз у площину предмета третього порядку, якою постає «відлига» як етап тоталітарних взаємин. Сентенції Першого секретаря, що прозвучали в промові на ХХІ з'їзді, мали безпосереднє відношення до проблеми антирелігійної боротьби, оскільки її сутність набуває цілковито іншого звучання. Якщо до 1959 р. її причини ще можна було, хоча й з певною часткою перестороги, виводити з побоювань влади про ймовірне виникнення політичної опозиції, то після висновку партійного лідера про повну і остаточну перемогу соціалізму в СРСР, парадигма цієї версії кардинально змінюється. На перший план виходить ідея побудови комунізму. Задум зрозумілий: із «замороженим» релігією суспільством його побудова просто унеможливорюється, або, щонайменше, розтягується в часі. Таким чином, вустами свого лідера становлення цієї ефемерної політичної конструкції партія поставила в залежність від її успіху в боротьбі з релігією. Іншими словами, суспільству була дана команда на відверте цькування всього, що хоч якось торкалося релігійних уявлень.

Якщо ж додати, що КПРС мала для цього колосальні організаційні можливості, включаючи й добровільних помічників у вигляді професійних спілок, то масштаби цього етапу антирелігійної боротьби виглядають просто разючими. Хизуючись потужністю професійних спілок, тогочасна статистика наводить вражаючу кількість культурно-освітніх закладів, що перебували в їх підпорядкуванні. Так, станом на 1960 р. профспілки республіки в пропагандистській діяльності могли розраховувати на 2260 клубів, будинків та палаців культури, 5807 бібліотек із книжним фондом понад 32 млн примірників, в яких обслуговувалося 4,5 млн читачів, 23663 червоних кутків та стаціонарних кіноустановок. Останні мали річний план надання послуг для 130 тис. осіб. При всіх закладах працювало понад 91 тис. суспільно-політичних, загальноосвітніх, технічних і художніх гуртків, в яких займався більше як 1 млн робітників, службовців та членів їхніх сімей [25, арк. 12]. І це без урахування пересувних кіноустановок, так званих вагон-клубів, які з метою демонстрації художніх фільмів доїжджали до найменших залізничних станцій. Однак, думається, що не їх демонстрація була основною метою вояжів пересувних клубів. Справа в тім, що перед початком фільму обов'язково показували документальне кіно, що тривало біля 15 хвилин. Воно могло бути повністю антирелігійного спрямування, або містило лише його фрагмент.

Отже, антирелігійний тиск на спільноту був просто шаленим. За цих обставин ідея побудови комунізму, яка проступала на перший план, затіняла собою істинну мету кампанії – блокування потенційного виникнення опозиції на релігійному ґрунті. Якщо висновки щодо двох фаз розвитку та переходу від соціалізму до комунізму, висловлені на партійному форумі в 1959 р., ще можна було, хоч і з певною натяжкою, віднести до глибоко суб'єктивних, пов'язаних із особистими рисами характеру і менталітету самого М. Хрущова, то з прийняттям ХХІІ з'їздом партії Програми будівництва комунізму, названі положення одразу ж набули всіх ознак загальнопартійних і загальнонародних завдань. Водночас, у самій Програмі ставлення до релігії прописується в найлояльніших тонах. У ній, зокрема, стверджувалося, що для подолання релігійних забобонів партія використовує виключно засоби ідейного впливу. Щоправда укладачі душею все ж таки покривили, заперечивши можливість виникнення релігійних вірувань на нинішньому етапі розвитку. Вони віднесли їх появу виключно до минулого, коли люди були «притиснуті стихійними силами природи та соціальним гнітом» [26, с. 319].

Однак дотримання благопристойності в партійній риторичі не повинно приховати справжніх намірів укладачів Програми будівників. Незважаючи на весь її «солодкий» смак і багатообіцяючий тон, насправді вона лише ретельніше приховувала партійні наміри недопущення формування інституту політичного суперництва. Зрозуміло, що в документі, який мав доктринальне значення не лише для СРСР, а й для всіх країн так званої соціалістичної співдружності, навряд чи можна було прописати щось інше й тим більше щось інакше. Ця доброзвичайність була наперед обумовлена, оскільки всі дії партійної влади знаходилися в полі зору світової ліберальної демократії, якій вона безуспішно намагалася довести свою перевагу в розвитку демократичних засад, видаючи їх за особливий, вищий тип демократії.

З огляду на побіжність наведених доказів нової фази антирелігійної боротьби, виникає невідкладна необхідність їх прямого документального підтвердження. Для цього нам потрібний був документ, хай навіть нижчого гатунку, але який би і ззовні, і зсередини не розглядався б так прискіпливо, як, скажімо, партійна програма. Бажано також було, щоб він мав якомога менше політичне значення. Після тривалого пошуку свій вибір ми, зрештою, зупинили на «Інструкції з використання законодавства про культ», затвердженій постановою Ради Міністрів СРСР. Вона явно не мала такого резонансного розголосу серед загалу, хоча її поява й була зумовлена партійною ініціативою. Йдеться про Постанову ЦК КПРС від 13 січня 1960 р. «Про заходи по ліквідації

порушень радянського законодавства про культи». Її основним лейтмотивом було повсюдне посилення позицій церкви. Церковнослужителі, зазначалося в ній, зосередили все керівництво приходами в своїх руках і використовують цей стан в інтересах зміцнення і поширення релігії. Тут ми опускаємо конкретні зміни в керуванні парафіями, які стали наслідком названої Постанови уряду та спричинили ініційовану владою реформу управління церковними громадами. Вона викликала багато заперечень серед релігійного керівництва. З-поміж її противників були також і три українські ієрархи: Архієпископи Симферопольський Лука та Вінницький Симон, а також Єпископ Чернігівський Андрій. Однак назване переформування системи управління, хоч і має безпосереднє відношення до кола піднятих нами питань, але заслуговує на окреме самостійне дослідження, тому зараз не розглядатиметься.

Повернемося до згаданої вище «Інструкції з використання...», де звернемо увагу на вимоги, що висувалися до релігійних об'єднань. Перелік їх дуже широкий і починається із заборони використовувати молитовні збори для політичних виступів, чим одразу відсікалася можливість політичної пропаганди. Не можна було також спонукати вірян до невиконання громадянських зобов'язань, що в контексті предмета нашого дослідження не допускало передвиборчої та виборчої пропаганди. Те ж саме передбачав і наступний пункт, яким заборонялася пропаганда, спрямована на відрив віруючих від активної участі в державному, культурному і громадсько-політичному житті країни», що, по суті, забороняло критику та викриття помилок партії влади. Не можна також було здійснювати обряди в державних, кооперативних і громадських установах і підприємствах. Звернімо увагу, що представникам партійних, комсомольських і профспілкових організацій це не заборонялося. Фактично ж у кожному цеху будь-якого підприємства були виділені для зборів спеціальні приміщення, які отримали назву червоні кутки. Громади також були не вправі організовувати каси взаємодопомоги та санаторії. Не могли вони надавати й медичну допомогу, проводити екскурсії для дітей, створювати бібліотеки та читальні, організовувати збори та гуртки, які не мали стосунку до відправи культу. Більше того вони не мали навіть права користуватися з благочинною метою коштами, які знаходилися в їх розпорядженні для допомоги церквам і монастирям, що перестали користуватися підтримкою населення [27, с. 78–81].

Кожен, хто уважно перечитає навіть цей суттєво скорочений перелік заборон, неодмінно побачить безхитрісне намагання укладачів Інструкції максимально обмежити політичний потенціал релігійних громад. Власне кажучи, вона наклала табу навіть на їх дуже малоймовірну політичну трансформацію. Нею блокувалися всі форми роботи, які могли хоч якось сприяти цій метаморфозі. Сповна розуміючи невинуватість історичних аналогій, все ж таки наголосимо на тому, що та ж сама більшовицька партія, яка на той час перебувала біля владного керма в бутність свого становлення, примудрялася використовувати всі ці форми партійної діяльності навіть за часів царського режиму. Хіба вона не вела пропаганду своїх ідей серед робітництва? Не створювала хати-читальні та каси взаємодопомоги? Не створювала для захисту інтересів робітників робітничі організації та партійні осередки? І це ще не йдеться про програмні заклики до повалення самодержавства. Хоча релігійні громади в часи «відлиги» демонстрували свою максимальну лояльність до влади. Дія Інструкції, яка тривала до самої відставки М. Хрущова, на думку деяких авторів, перетворила «відлигу» на прохолодну та затяжну весну.

Між тим, якщо «Інструкцію з використання законодавства про культи» розглядати з позиції її цінності як історичного джерела, то тут не можна не визнати того, що вона підводить нас до розуміння причин державних гонінь на церкву значно ближче, ніж інші державні акти. Хоча, знову ж таки, значення цього документа опосередковане. Хай так, але в ній простежується фактично неприховане визнання керівництвом країни існуючої загрози трансформації релігійних громад на політичні осередки. За такого перебігу подій можливість їх подальшої консолідації з наступним політичним перевтіленням могла знаходитися в межах недалекого майбутнього. Зрозуміло, що поглиблення досліджуваної проблеми вимагає вивчення документів, які не відбиваються в дзеркалі прямих політичних впливів, а фокусують увагу дослідника на конкретних видах діяльності. Це, наприклад, можуть бути документи економічного гатунку. Ще привабливіше та перспективніше виглядає аналіз джерел, які походять із структур спеціальних служб. Відомі дослідники Д. Веденєєв і О. Лисенко з цього приводу, зокрема, зазначають: «Системне, ідеологічно незаангажоване дослідження оперативної діяльності спецслужб відкриває значні пізнавальні можливості для вивчення історії церкви» [28, с. 106]. Отже, ставити остаточну крапу в дослідженні питань прямої залежності антирелігійної кампанії від політичної перестороги влади часів «відлиги» ще зарано.

Все ж таки, на основі вище зазначеного видається можливим зробити деякі прикінцеві **висновки**. До них нами віднесено наступне: по-перше, під час вивчення джерел ми переконалися

в тому, що офіційне визнання партією влади об'єктивної загрози перетворення релігійних громад на політичні унеможлиблювалося з огляду на ризик реальної втрати нею свого авторитету. Його багаторічне утвердження грубими методами радянської пропаганди, яке тут же заперечувалося реаліями життя, не могло бути гарантією його непорушності. Ця обставина об'єктивно переміщує акценти дослідження в площину пошуку латентних форм вираження його доказової бази.

По-друге, слід визнати, що використання методу трибічної проєкції у вивченні предмета дослідження виправдав себе частково. Це дозволило виявити лише певні ознаки політичних причин антирелігійної кампанії. Спираючись на нього вдалося, зокрема, знайти нові, але знову ж таки опосередковані, а то й побічні докази правомірності цього припущення. Разом із тим, він не засвідчив і зворотного – його повної відсутності. Останнє, при подальшому опрацюванні теми, об'єктивно вимагає розширення інструментарію наукового пошуку.

По-третє, залучення наймасовішої громадської організації до боротьби з церквою об'єктивно впливало не лише з її матеріальних можливостей, що, загалом, є достатньо передбачуваним. Маючи в своєму розпорядженні значну кількість будинків культури, клубів, бібліотек і червоних кутків, вона могла надати для цього потужну антирелігійну пропагандистську базу. Однак основну роль у цьому відношенні все ж відіграв її організаційний потенціал, що опосередковано підтверджує політичний ресурс общин. Якщо все ж таки він дійсно мав місце, тим більше якщо це загрожувало трансформацією розрізнених релігійних громад на політичну організацію, то для успішної боротьби з такою тяж слід було використовувати арсенал заходів іншої організації. Професійні спілки в цьому відношенні були майже ідеальним інструментом і за чисельністю, і за кількістю статутних компетенцій, врешті-решт, через визнання керівної ролі партії. Подальший розвиток дослідження вбачається нам достатньо перспективним через пошук політичних елементів в ідеологічних, організаційних, структурних, матеріальних і фінансових можливостях релігійних формувань, а також їх кадрового потенціалу.

Список літератури

1. Аксук М. Антирелігійна кампанія «відлиги» в політичному аспекті. *Вісник Черкаського університету. Серія: історичні науки*. 2024. № 2. С. 91–99.
2. Войналович В. О. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.
3. Бондарчук П. М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. 268 с.
4. Сліпий Й. Спомини. Львів; Рим: Вид-во УКУ, 2014. 608 с. URL: <http://flibusta.site/b/397773/read#t28>.
5. Цвих В. Ф. Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2002. 376 с.; Тупиця О. Л. Профспілки в політичній системі сучасного громадянського суспільства в Україні: виміри функціонування. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2008. 352 с.
6. Докашенко В. М. «Відлига» в контексті розширення прав і обов'язків професійних спілок. *Грані історії: зб. наук. пр.* Артемівськ: Вид-во Горлівський інститут іноземних мов. 2015. Вип. 8. С. 46–67.
7. Даниленко В., Лаас Н., Смольницька М. Українське суспільство: від пізнього сталінізму до Хрущовської «відлиги». *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2014. Вип. 19. 296 с.; Лаас Н. О. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): у 3 ч. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). Ф. 2605. Українська республіканська рада професійних спілок (УРРПС). Оп. 8. Спр. 2453. 150 арк.
9. Устав профессиональных союзов. Утвержден XI съездом профсоюзов СССР 5 июня 1954 г. Москва: Профиздат, 1955. 31 с.
10. Статут професійних спілок СРСР. Затверджений XII з'їздом профспілок СРСР 27 березня 1959 р. Київ: Держполітвидав УРСР, 1959. 47 с.
11. Шліхта Н. Церква за умов хрущовської антирелігійної кампанії: ситуація в Україні та її польська паралель. URL: <https://utppublishing.com/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.4.246>.
12. О крупных недостатках в научно-атеистической пропаганде и мерах ее улучшения. Постановление ЦК КПСС. [7 июля 1954 г.]. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5213-4/9.pdf>.
13. Шире развернуть научно-атеистическую пропаганду. Редакционная статья. *Правда*. 1954. 24 июля.
14. Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения. Постановление ЦК КПСС. [10 ноября 1954 г.]. URL: [Religyna_Polityka_P:Layout 2.qxd](#).
15. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): у 3 ч. Ч 3 / відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 336 с.

16. Ардаматский В. Пиня из Жмеринки. *Крокодил. Всесоюзный литературно-художественный сатирический журнал*. 1953. № 20.
17. Советская социалистическая законность неприкосновенна. Редакционная статья. *Правда*. 1954. 6 апр.
18. Меркатун І. П. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні. *Український історичний журнал*. 1991. № 10. С. 70–76.
19. Про виключення із списків пам'ятників архітектури об'єктів, які не мають визначної цінності. Постанова Ради Міністрів Української РСР. 14 червня 1961 року. № 835. *Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської соціалістичної республіки*. 1962. № 1. 3–30 січня 1962 року. Київ: Політвидав, 1962. С. 48–67.
20. Про додаткове виключення з списку пам'ятників архітектури об'єктів, які не мають визначної цінності. Постанова Ради Міністрів Української РСР. 5 січня 1962 року. № 28. *Збірник постанов і розпоряджень уряду Української Радянської соціалістичної республіки*. 1962. № 1. 3–30 січня 1962 року. Київ: Політвидав, 1962. С. 35–48.
21. Данилец Ю. Антирелигиозная пропаганда в периодике Закарпатской области УССР в 1950–1960 гг. *История. Электронный научно-образовательный журнал*. 2016. Выпуск № 9 (53). Религиозная традиция и историческая память. URL: <https://bit.ly/4bE2X2E>.
22. Кобетяк А. Реалізація антирелігійної кампанії на Острозщині у 50-х – 80-х рр. XX ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Історичне релігієзнавство. 2011. Вип. 4. С. 99–110.
23. Байдич В. Антирелігійна кампанія радянської влади у 1958–1964 рр. Римо-католицька церква в Україні. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2011. Вип. 2 (52). С. 295–309.
24. О контрольных цифрах развития народного хозяйства СССР на 1959–1965 годы. Доклад товарища Н. С. Хрущева. *Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. 27 января – 5 февраля 1959 года. Стенографический отчет*. Т. 1. Москва: Политиздат. С. 12–120.
25. ЦДАВОУ. Ф. 2605. УРРПС. Ор. 8. Спр. 2673 Доклад председателя Укрсовпрофа на сессии Верховного Совета УССР. Июнь 1960 г. 11 арк.
26. Программа коммунистической партии Советского Союза. *XXII съезд Коммунистической партии Советского союза. 17–31 октября 1961 г. Стенографический отчет*. Т. 1. Москва: Госполитиздат, 1962. С. 229–335.
27. Инструкция по применению законодательства о культах. Утверждена постановлением Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР и постановлением Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР от 16 марта 1961 г. *Законодательство о религиозных культах*: сб. мат. и док. Москва: Юридическая литература, 1971. С. 77–87. URL: <https://surl.li/qchlng>.
28. Веденєєв Д. В., Лисенко О. Є. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.). *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 104–126.

References

1. Aksyuk, M. (2024). The anti-religious campaign of the “thaw” in the political aspect. *Bulletin of Cherkasy University. Series Historical Sciences*, 2, 91–99. doi: <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2024-2-91-99> [in Ukrainian].
2. Voynalovych, V. (2005). Party-state policy on religion and religious institutions in Ukraine 1940–1960s: political science discourse. Kyiv [in Ukrainian].
3. Bondarchuk, P. (2019). Religious trends in Soviet Ukraine (mid-1940s – mid-1980s) Historical and religious studies. Kyiv [in Ukrainian].
4. Slipyy, Yo. (2014) Memories. Lviv; Rome. Retrieved from: <http://flibusta.site/b/397773/read#t28> [in Ukrainian].
5. Tsvyh, V. (2002). Trade Unions in Civil Society: Theory, Methodology, Practice. Kyiv; Tupytsia, O. (2008). Trade Unions in the Political System of Modern Civil Society in Ukraine: Dimensions of Functioning. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
6. Dokashenko, V (2015). “Thaw” in the context of expanding the rights and obligations of trade unions. *Facets of History*, 8, 46–87. Artemivsk [in Ukrainian].
7. Danylenko, V., Laas, N., Smolnitska, M. (2014). Ukrainian Society: From Late Stalinism to Khrushchev’s “Thaw”. *Ukraine of the 20th Century: Culture, Ideology, Politics*. Issue 19. Kyiv [in Ukrainian]; Laas, N. (2010). Post-war Ukraine: Essays on Social History (Second Half of the 1940s – Mid-1950s): in 3 parts. Kyiv [in Ukrainian].
8. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine. Fund. 2605. Ukrainian Republican Council of Trade Unions. File. 8. Inv. 2453 [in Ukrainian].
9. (1955). Charter of trade unions. Approved by the XI Congress of Trade Unions of the USSR on June 5, 1954 [in Russian].
10. (1959). Statute of Trade Unions of the USSR. Approved by the XII Congress of Trade Unions of the USSR on March 27, 1959. Kyiv [in Ukrainian].

11. Shlikhta, N. (1999) The Church under the Conditions of Khrushchev's Anti-Religious Campaign: The Situation in Ukraine and Its Polish Parallel. Retrieved from: <https://utppublishing.com/doi/pdf/10.3138/ukrainamoderna.4.246> [in Ukrainian].
12. About a major deficiency in scientific-atheistic propaganda and measures to improve it. Resolution of the Central Committee of the CPSU. [July 7, 1954]. Retrieved from: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-5213-4/9.pdf> [in Russian].
13. (1954). Scientific and atheistic propaganda will be deployed more widely. Editorial article. *Pravda [Truth]*, July, 24 [in Russian].
14. On errors in conducting scientific-atheistic propaganda among the population. Resolution of the Central Committee of the CPSU. [November 10, 1954]. Retrieved from: *Religyna_Polityka_P:Layout 2.qxd* [in Russian].
15. Danylenko, V. (ed.) (2010). Postwar Ukraine: Essays on Social History (Second Half of the 1940s – Mid-1950s). Part 3. Kyiv [in Ukrainian].
16. Ardamatsky, V. (1953). Pinya from Zhmerinka. *Krokodil [Crocodile]*, 20, 13 [in Russian].
17. (1954). Soviet socialist legality is inviolable. Editorial article. *Pravda [Truth]*, April, 6 [in Russian].
18. Merkatun, I. (1991). Anti-religious campaign of the 50s – 60s. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 10, 70–76 [in Ukrainian].
19. (1961). On the exclusion from the lists of architectural monuments of objects that do not have significant value. Resolution of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR, June, 14, No. 835. *Collection of resolutions and orders of the government of the Ukrainian Soviet Socialist Republic*, 1 [January, 3–30], 48–67 [in Ukrainian].
20. (1962). On the additional exclusion from the list of architectural monuments of objects that do not have outstanding value. Resolution of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR, January, 5, No. 28. *Collection of resolutions and orders of the government of the Ukrainian Soviet Socialist Republic*, 1 [January, 3–30], 35–48 [in Ukrainian].
21. Danilets, Yu. (2016). Anti-religious propaganda in the periodicals of the Trans Carpathian region of the Ukrainian SSR in the 1950–1960s. *Istoria [History. Electronic scientific and educational journal]*, 9(53). Religious tradition and historical memory. Retrieved from: <https://bit.ly/4bE2X2E> [in Ukrainian].
22. Kobetyak, A. (2011). Implementation of the anti-religious campaign in the Ostroh region in the 50s – 80s of the 20th century. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu "Ostrozka akademiya". Seriya: Istorychne relihiyeznavstvo [Scientific notes of National University "Ostroh Academy". Ser.: Historical Religious Studies]*, 4, 99–110. Ostroh [in Ukrainian].
23. Baydych, V. (2011) The anti-religious campaign of the Soviet government in 1958–1964. The Roman Catholic Church in Ukraine. *Naukovi zapysky IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrayiny [Scientific notes. IPIEND im. I.F. Kurasa NAS of Ukraine]*, 2(52), 295–309 [in Ukrainian].
24. (1959). On control figures of the development of the national economy of the USSR for 1959–1965. *Extraordinary 21st Congress of the Communist Party of the Soviet Union. January 27 – February 5. Stenographic report*, 1, 12–120 [in Russian].
25. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine. Fund. 2605. Ukrainian Republican Council of Trade Unions. Inv. 8. File. 2673. Report of the Chairman of Ukrsovprom at the Session of the Supreme Soviet of the Ukrainian SSR. June 1960 [in Ukrainian].
26. (1961). Program of the Communist Party of the Soviet Union. *XXII Congress of the Communist Party of the Soviet Union. October 17–31. Verbatim report*, 1, 229–335 [in Russian].
27. (1961). Instructions for the application of legislation on cults. Approved by the Resolution of the Council for Religious Cults under the Council of Ministers of the USSR and the Resolution of the Council for the Russian Orthodox Church under the Council of Ministers of the USSR of March 16, 1961. Retrieved from: URL: <https://surl.li/qchlng> [in Russian].
28. Vedenev, D., Lysenko, O. (2012). Religious denominations of Ukraine as an object of operational development of German and Soviet special services (1943–1945). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]*, 4, 104–126 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 12.03.2025

Схвалено до друку / Accepted: 21.04.2025

